

HRİSTİYANLIĞIN ANTAKYA'DA ŞEKİLLENMESİ VE HABİB-İ NECCAR

Yrd. Doç. Dr. Gürhan Bahadır

Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, gbahadir@mku.edu.tr

Özet

Antikçağ'da Doğu Akdeniz bölgesinde önemli kültür ve medeniyet merkezlerinden biri olan Antakya, aynı zamanda Hristiyanlığın da ilk şekillendiği yer idi. Hristiyanlık öncesi Antakya'da iki hâkim inanış bulunmaktaydı. Bu inanışlardan biri Paganizm iken diğeri Yahudilik idi. Aynı zamanda Anadolu'dan Ortadoğu'ya geçiş güzergâhında bulunan Antakya'ya bağlı olan Defne (Harbiye) pagan kültürünün merkezi konumundaydı. Hz. İsa'nın M.S. 33 yılında vefatından sonra M.S. 35 ile 45 yılları arasında havari Peter, Barnabas ve Pavlos Antakya'ya gelerek Hristiyanlığı ilk kez burada evrensel bir din haline getirdiler. Havarilerin Hz.İsa'nın öğretisini anlatmalarının sonucunda ilk kez burada Putperestlikten Hristiyanlığa geçen bir topluluk oluştu. Bu dönemde Antakya, Roma İmparatorluğuna bağlı dini, kültürel ve askeri bir merkez olduğundan Hristiyanlık buradan Roma dünyasına kolaylıkla yayıldı. Kuran-ı Kerim'de Yasin Suresinde Antakya, Karye ve Şehir olarak geçmektedir. Bu surede ilk önce iki elçinin gönderildiği daha sonra ise üçüncü elçinin bu elçilere destek olmak için şehre geldiğinde şehrin kenarından gelen kişinin kavmim siz neden bu elçilere uymuyorsunuz dediğinden dolayı şehit edildiği yazılmaktadır. Havarilerin Antakya'da Hristiyanlığı şekillendirdikleri zamandaki olay ile Yasin suresindeki Habib-i Neccar kıssasındaki olay birbirine benzemektedir. Bu benzerlikler bu makalenin ana konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Antakya, Habibi Neccar, Hristiyanlık.

THE FORMATION OF CHRISTIANITY IN ANTIOCH AND HABIB AL-NAJJAR

Abstract

In antiquity, Antioch was one of the most important civilization center in the Levant and also the Christianity was formed at that place for the first time. Before the Christianity, the beliefs pervaded in Antioch which were Paganism and Judaism. At that time the city was on the route from Anatolia to Middle East and also the region's belief center (Paganism) in Daphne (Harbiye).The Prophet Jesus passed away in 33 A.D. thereafter between 35 and 45 A.D. the apostles Paul, Barnabas and Peter made a missionary journey to the city to encourage and strengthens the Christianity. With their efforts, a Christian community was established in Antioch and its converts were the first to be called the Christianity. As a result of the missionary services done by these saints they could congregate a mass which converted from Paganism to the Christianity. At that time Antioch was cultural, commercial and religious center of the Eastern Roman World. Thus, formed Christianity spreaded from Antioch to the Roman World rapidly. Antioch is al-qarya or the city mentioned in Qur'an Yasin Sura: 13-29. In Qur'an, Yasin Sura there was a Habib al-Najjar anecdote, which two apostles (rusul) were sent to the city, assisted by the third who was sent to assist for two apostles. However, at the end of Habib al-Najjar anecdote it was narrated that the man came from outskirts and called to monotheism his people. The inhabitants didn't accept the new creed and admonished him to follow the apostles. Therefore he was killed and divine punishment was inflicted on the city. Otherwise, Habib al-Najjar anecdote in Qur'an was similar to the bible narrating how the apostles could form the Christianity in Antioch. The shared similarities were considered on a preferential basis in the article.

Key Words: Antioch, Habib al-Najjar, Christianity.

Antakya'nın Kuruluşu ve Erken Dönemdeki Gelişimi

Makedonya Kralı Büyük İskender'in komutanlarından Selevkos I. Nikator, M.Ö 300 yılında Antakya'yı kurduğunda şehri Selevkos Krallığı'nın başkenti yaptı ve böylece Antakya, Doğu medeniyeti ile Antik Yunan medeniyetinin kesiştiği bir merkez konumuna geldi. Hristiyanlığın Antakya'da şekillenmeye başlamasından takriben yüz yıl önce Roma İmparatorluğu'nun meşhur komutanlarından Pompei, M.Ö. 64 yılında Selevkos kralı XIII. Antiochus'u yenerek Selevkos krallığını yıktı ve Antakya'da Roma hâkimiyetini başlattı. Bu dönemde Antakya'da bronz parayı ilk defa bastırdı ve bu paralarda şehir "Metropolis" olarak gösterildi. Böylece Helenistik ve Latin Medeniyetlerin bulunduğu yeni bir medeniyet merkez konumuna geldi (Downey, 1961: 148). Bu tarihten sonra Antakya, Roma İmparatorluğu'nun Suriye eyaletinin merkez şehri olarak özerk yönetim yapısına sahip oldu ve Roma'dan atanan valiler tarafından yönetilmeye başlandı. Bununla beraber, Julius Sezar'ın imparator olmasına kadar geçen dönemde, üç vali tarafından yönetildi. Bu valilerden birincisi L. Marcius Philippus, (M.Ö. 62-57), ikincisi Gabinus, (M.Ö. 57-54) ve üçüncüsü ise Crassus idi. Bu dönemde Antakya'nın Helenistik medeniyet yapısına Roma İmparatorluğu'nun Latin medeniyeti de eklenmeye başlandı. Böylece, Grek-Roma medeniyetinin kaynaştığı bir medeniyet merkezi konumuna geldi (Corvin, 1960: 42).

Roma tarihinde imparatorluk döneminin başladığı M.Ö. 27 yılında Octavian'a Augustus unvanı verildi (Akşit, 1985: 36). Octavian (M.Ö. 27-M.S. 14), döneminde Antakya, Roma İmparatorluğu'nun doğusunda önemli bir askeri, ticari ve kültürel merkez idi. Bununla beraber, havarilerin Antakya'ya gelmesinden önce bu şehir, Küçük Asya'da Roma İmparatorluğunun en büyük şehriydi (Malalas, 1986: 117). Zira bu dönemde olimpiyat oyunları Roma'dan başka Antakya'da yapılmaya başlandı. Antakya senatörlerinden Sosibius, imparator Octavian ile birlikte Roma'dan Antakya'ya geldiklerinde imparator, dört yılda bir buçuk ay süren olimpiyat oyunlarını başlattı.

Hristiyanlık öncesinde ve sonrasında da olimpiyat oyunları Antakya'da Zeus adına dört yılda bir yapılırdı. Bu oyunlar Temmuz ayında başlar, kırk beş gün sürer ve Ağustos ayının sonunda biterdi. Oyunlar, bazı aralıklarla 527 yılına kadar devam etti. M.S. birinci yüzyılda olimpiyat oyunlarının Anadolu'da Antakya'da yapılması, Antakya'nın Roma İmparatorluğunun doğusunda en büyük şehir olduğunun göstergesiydi (Malalas, 1986: 151).

Roma İmparatoru Octavian'dan sonra 23 yıl boyunca Tiberius, Roma İmparatorluğu'nu yönetti. Tiberius'dan sonra ise imparator Gaius'un (Caligula) (M.S. 37-41) kısa imparatorluk döneminde en önemli olaylardan biri Hz. İsa'nın havarilerinin Antakya'ya gelmesi ve Hristiyanlığı ilk kez burada şekillendirmeleri olayı idi (Downey, 1961: 190-193). Bununla beraber, Antik dönemde diğer büyük şehirlerde olduğu gibi Antakya'da da Yunan tanrılarına adanmış tepeler ve kültler bulunmaktaydı. Hatta Hristiyanlık öncesi Antakya'nın yakınında bulunan Defne

(bugünkü adıyla Harbiye) Roma İmparatorluğunun doğusunda önemli bir Paganizm merkezi konumundaydı (Zetterholm, 2005: 26).

Havarilerin Antakya'ya Gelmesi

Hz. İsa, doğumundan otuz yıl sonra Kudüs'teki Yahudilere kendisine indirilen dini tebliğe başladığında Yahudilikten farklı olarak "Allah'ın Krallığı'nı" yani bütün milletlere mahsus ve dünyanın sonuna kadar devam edecek, insanlığın mutluluğu ile kurtuluşu için tabiatüstü bir cemiyeti ilan etmiştir (Tuchle, 1972: 15). Bu tebliğinde *İlahi Mesih Devleti* ve *Musa Şeriatı* üzerinde durarak Hz. Musa'ya indirilen dini yaşayan Yahudileri islah etmeye gayret gösterdi. Ayrıca, Hz. Musa'ya indirilen Tevrat hahamlar tarafından yanlış yorumlandığından, Hz. Musa şeriatını yeniden düzenlemek için mücadele etti. Hz. İsa'nın üç yıllık peygamberlik döneminde tebliğini kabul eden sadece on iki kişiydi (Çelik, 1987: 9-10).

Hz. İsa, 33 yaşında iken bir Perşembe günü gece saat beş civarında Roma Valisi Pontius Pilate'nin eşi Procla, ona bir mesaj gönderdi. Bu mesajda " Sana yardım etmek için yapacağım hiçbir şey yok, bugün rüyamda senden dolayı çok acı çektim. " diye yazıyordu. Mesajın Hz. İsa'ya ulaştığını öğrenen Kudüs Yahudileri, isyan ederek Hz. İsa'yı aramaya başladılar.

Hz.İsa'yı yakalayan Yahudiler, onu çarmıha gerdiler (Malalas, 1986: 127-128). Böylece, üç yıllık peygamberlik dönemi M.S. 33 yılında sona erdi. (Mar. 16: 19-20; Resullerin işleri, 1:9-11, Luka 24: 172) Bu olaydan kırk gün sonra on iki havari Kudüs'de bir araya gelerek bundan sonra ne yapacaklarını konuştular ve Hz.İsa'nın evrensel mesajını yaymak için Kudüs'de teşkilatlanma kararı aldılar (Malalas, 1986: 127-128). Hz. İsa'nın on iki havarisini Yahudilerden ayıran şey Mesih'in gelmiş bulunması ve evrensel olarak bütün insanlığın kurtulacağına inanmalarıydı (Renan, 1964: 30).

Kudüs'teki havari meclisi, Hz. İsa'nın mesajını anlatmak için Antakya şehrini uygun buldu. Bunda Antakya'nın Roma İmparatorluğu'na bağlı özerk yönetim yapısına sahip olması ve aynı zamanda bölgenin en büyük şehri olması etkili oldu. Bunun üzerine havari meclisi, ilk önce Pavlos'u Tarsus'a daha sonra ise Barnabas'ı Antakya'ya gönderdiler (Downey, 1961: 275). Hz.İsa'nın göğe çekilmesinden dört yıl sonra Barnabas ile Pavlos, Antakya'da buluşarak Singon olarak bilinen Pantheon sokağının yakınında Hz.İsa'nın mesajını anlatmaya başladılar. Bir yıl gibi kısa bir sürede Antakya'da putperestliği bırakarak Hz.İsa'nın öğretisini kabul eden büyük bir topluluk oluşmaya başladı (Malalas, 1986: 128).

M.S. 37 yılında havari Peter'in de Antakya'ya gelerek Hz. İsa'nın öğretisini burada yayma çalışmasına destek olmasıyla Yahudilerden dini görüşleriyle ayrılan bu topluluğa Antakya'da ilk kez "Hristiyan" adı verildi. Havari Barnabas ve Pavlos'a destek olmak için Antakya'ya gelen havari Peter'in gayretleri sonucunda putperestlikten yeni dine geçen Hristiyan topluluk dini yaşantısı ve görüşleri ile Pagan Roma Dünyası'nı etkiledi. Böylece Antakya'da şekillenen Hristiyanlık, buradan Roma Dünyası'na yayıldı (Tuchle, 1972: 19). Ayrıca Hristiyanlık Kudüs'de

doğmuş Antakya'da ise son şeklini almıştır. Kudüs'de sadece Yahudi asıllı müminler bulunurken, Antakya Kilisesi, her ırktan insanı bağrında toplayan bir kilise konumuna geldi (Burkitt, 1904: 10). Magnus Zetterholm, birinci yüzyılda havarilerin Antakya'ya geldiğinde şehrin nüfusunun 300.000 ile 400.000 arasında olduğunu kitabında yazar (Zetterholm, 2005: 28).

Eusebius, Antakya kürsüsünün ilk Patriği olarak Petrus'u, onun ölümünden sonra II. Patrik olarak Efudyos'u ve onun ölümünden sonra da III. Patrik olarak İgnatius Nurani'yi kaydeder. Eusebius, ayrıca Efudyos'un imparator Cladius'un beşinci yılında M.S.45/46 yıllarında Antakya'da Hıristiyanların lideri olduğunu belirtmiştir (Eusebius, 1965: 40).

Malalas, ise: Efudyos'un Antakya'da M.S.41 yılında dini lider olduğunu söyler. Antakya kilisesinin kurucusu ve ilk patriğinin Peter (Aziz Petrus) olduğunu belirtmiştir. Bununla beraber, havari Barnabas, Pavlos ve Peter'in Antakya'ya gelerek Hz. İsa'nın öğretisini anlattıkları M.S. 37 yılında Antakya'da deprem olduğunu da yazmıştır (Malalas, 1986: 131).

St. Piyer (Aziz Petrus) Kilisesi (Bugünkü durumu)

Kur'an-ı Kerim'de Yasin Suresinde Geçen Habib-i Neccar Kıssası

Kur'an-ı Kerim'de Antakya kelimesinin iki surede geçtiği tefsir yazarları tarafından belirtilmiştir. Antakya isminin geçtiği birinci sure Kehf süresidir. Tefsir yazarları, Kehf suresinde Hz. Musa ile Hızır (a.s.) buluşması ile ilgili kıssada yıkılmak üzere olan bir duvarın onarıldığı yerin Antakya bölgesinde bir yer olduğunu

yazmışlardır. Bu kıssanın başında 77. ayette Antakya "Karye" ismi ile geçerken aynı kıssadaki 82. ayette "Medine" olarak geçmektedir (Adim, 1989: 97-98).

" Yine yola koyuldular. Bir süre sonra bir köye (Karye) vardılar. Köylüden yemek istediler, fakat ağırlanma istekleri reddedildi. Az sonra yıkılmaya yüz tutmuş bir duvarla karşılaştılar. O kulumuz, eğri duvarı doğrulttu. Musa ona 'Eğer isteseydin bu yaptığın işe karşılık bir ücret alabilirdin' dedi." (Kehf suresinin 77.ayeti)

"Ve duvar ise şehirde(Medine) iki yetim (erkek) çocuğa aitti. Onun altında, onlara ait bir define vardı. Ve onların babası salih (bir kimse) idi. Bu sebeple Rabbin, o ikisinin gençlik çağına erişmesini ve Rabbinden bir rahmet olarak, defineyi çıkarmalarını istedi. Ve ben, onu kendi emrim ile (kendi isteğimle) yapmadım (Allah'ın emriyle yaptım). İşte bu, sabırlı olmaya güç yetiremediğin şeylerin (olayların) yorumudur." (Kehf suresinin 82.ayeti)

İbn Adim, Bugyetu't-talep fi Tarihi'l-Halep adlı kitabında İbn Abbas'tan gelen bir rivayette Kehf suresindeki Medine olarak isimlendirilen yerin adının Antakya olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Ebu İshak es-Salabi ve başkalarının da aynı şekilde yazdığını eklemiştir (Adim, 1989: 99).

Aynı şekilde, Yasin suresinde Habib-i Neccar kıssasının başında 13.ayette Antakya, "Karye" ismi ile geçerken bu kıssanın sonunda 20.ayette "Medine" ismi ile geçmektedir (Adim, 1989: 97-98).

"Ve onlara, o Karye halkını misal ver. Onlara resûller gelmişti." (Yasin suresinin 13.ayeti)

"Ve şehrin (Medine) en uzak yerinden bir adam koşarak geldi. "Ey kavmim, (size) gönderilmiş olan resûllere tâbî olun!" dedi." (Yasin suresinin 20. ayeti)

Tefsir yazarları, Yasin suresinin 20. Ayetinde geçen kişinin Habib-i Neccar olduğunu yazmışlardır. Ayrıca tefsir yazarlarının yazdığına göre: Hz. İsa'nın elçileri (Havariler) Antakya'ya gelerek halkı tevhid inancına çağırdıklarında halk, bu çağırışı kabul etmedi. Bunun üzerine Habib-i Neccar şehrin kenarından gelerek halkına elçilerin çağrısını kabul etmelerini söylediye de halkı, onu dinlemediği gibi ölümlle de tehdit etti.¹

İbn Adim, yukarıdaki bilgileri bir tefsirde İbn Abbas'tan gelen bir rivayette okuduğunu yazmıştır. Ayrıca Ebu İshak es-Salabi ve başkalarının da aynı şekilde yazdığını eklemiştir. Buna ek olarak İbn Adim, İkrime'den gelen bir rivayete göre "Karye sahiplerine hatırlat" ayetindeki yerin (Karye) Antakya olduğunu yazmıştır. Katade'den bir rivayette (Yasin suresinin 20. Ayetinde geçen karye ile ilgili) bize

¹ Abdulhalık BAKIR (2010). Yakut El-Hamevi'nin Antakya Şehri ile ilgili Naklettiği Bilgilerin Değerlendirilmesi, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 7 (1). s.13'te Yakut, 1224 yılında tamamlamış olduğu Mu'cem el-Buldan kitabında, Antakya'da Habibu'n-Neccar'ın mezarının bulunduğu ve insanların uzak yerlerden buraya gelerek mezarını ziyaret ettikleri yazılıdır.

buranın Antakya olduğu söylendi. Bu Antakya'nın Rum şehirlerinden bir şehir olduğu yazılıdır.

Ben de bu rivayet üzerine dedim ki: Rum şehirlerinden bir şehirdir demesi, Rum şehirlerinden biri olduğu anlamına mı gelir. Rumlar orayı yüceltiyorlar idi. Dedi ki: Habib-i Neccar kıssası Şam Antakya'sında geçmiştir, onun mezarı da oradadır (Adim, 1989:100-101).

Kur'an-ı Kerim'de, Yasin suresinde geçen Habib-i Neccar kıssası Mustafa İslâmoğlu'nun (2011) Meal-Tefsir kitabında şu şekilde yazılmıştır:

13- *Onlara, kendilerine elçiler gönderdiğimiz şehir, halkının hikâyesini anlat.*

14- *Bir zamanlar onlara iki elçi göndermiştik, ama ikisini de yalanladılar. Bunun üzerine (onları) bir üçüncüsüyle destekledik ve onlar dediler ki: "Biz size gönderilmiş elçileriz."*

15- *(Şehir halkı) dediler ki: " Siz de sadece bizim gibi beşer türüne mensupsunuz. O rahmet kaynağı da hiçbir şey indirmemiştir. Siz sadece yalan söylüyorsunuz."*

16- *(Elçiler) dediler ki. "Rabbimiz biliyor ki biz size gönderilmiş elçileriz*

17- *ve biz size açıkça tebliğ etmekten başka bir şeyle mükellef değiliz."*

18- *(Şehir halkı) dediler ki: " Şüphesiz bize uğursuzluk getirdiniz. Eğer, buna bir son vermezseniz, sizi öldüresiye taşa tutar ve sizi keyfimizce şiddetli bir biçimde cezalandırırız."*

19- *(Elçiler) dediler ki: "Uğurunuz/ uğursuzluğunuz size bağlıdır. Ne yani, size öğüt verildi diye mi (böyle oldu)? Hayır, asıl siz haddi aşmış bir toplumsunuz."*

20- *Derken, şehrin en uzağından bir adam koşarak gelip "Ey Kavmim" dedi, "Elçilere uyun!*

21- *Uyun sizden hiçbir karşılık beklemeyen bu kimselere: zira bunlar doğru yoldadırlar!*

22- *Hem ben, beni yaratana, dahası hepinizin huzuruna varacağı O zata neden kulluk etmeyecekmişim?*

23- *Onu bırakıp da başka ilahlar edineyim, öyle mi? Eğer Rahman bir zarar vermeyi dileyecek olsa (-ki dilemediği açık-) ne onlar bana zerre kadar şefaath edebilir, ne de beni kurtarabilirler.*

24- *Elbet o zaman ben, apaçık bir sapıklığa düşmüş olurum.*

25- *İşte artık ben sizin de Rabbiniz olana iman etmiş bulunuyorum. Artık beni dinleyin!"*

26- *(En sonunda) ona " Sen cennetliksin!" denildi. Dedi ki "Ah, keşke kavmim bir bilseydi.*

27- *Rabbimin beni başışladığını ve beni ilahi ikrama mazhar olan kimseler arasına kattığını!"*

28- *Ve onun ardından kavmimin üzerine gökten bir ordu indirmedik, zaten biz daha önce de asla indirmiş değiliz:*

29- *Eğer bu gerekseydi, tek bir çığlık yeterli olurdu, o zaman da onlar sönmüş köz gibi kararıp küle dönerlerdi.*

30- *Vay gele şu kulların başına! Ne zaman kendilerine bir elçi gelmişse onu alaya aldılar.*

31- *Onlardan önce nice nesilleri helak ettiğimizi görmezler mi? Onlar kendilerine dönüp gelemeyecekler.*

32- *Ama elbet hepsi bizim huzurumuzda toplanacaklar.*

Sonuç

Yasin suresinde bir kasabada yaşayan topluluk üzerine indirilen ilahi cezanın sebebi kasabada yaşayan topluluğun onlara gönderilen elçilerin mesajını reddetmeleri olduğu yazılıdır. Burada geçen kasabanın hangi kasaba olduğu belirtilmemiştir. Bununla beraber, Yasin suresinde geçen kasaba ve kişi ismi hakkında Sahabelerden gelen rivayetlere dayalı olarak tefsir yazarları, bu kasabanın Antakya ve kişinin de Habib-i Neccar olduğunu yazmışlardır.² Ayrıca, Yasin suresinde anlatılan Habib-i Neccar kıssasında, ilk önce Antakya'ya iki elçinin geldiği ve daha sonra ise iki elçiye destek olmak için üçüncü bir elçinin de geldiği geçer. Bu olayın devamında, Antakya'da üç elçinin Allah'ın mesajını şehir halkına iletirken şehir halkının da bu mesajı reddettiği sırada şehrin kenarından bir adamın geldiği ve siz bu elçilere neden uymuyorsunuz dediği ve bundan dolayı şehit edildiği anlatılır. Bunun üzerine, Allah'ın da bu topluluğa ilahi bir ceza verdiği yazılıdır.

İncillerde ve tarih kitaplarında, Hristiyanlığa Antakya'da şekil veren havari Barnabas ve Pavlos'un ilk önce Kudüs'ten Antakya'ya geldiği ve daha sonra onlara destek olmak için havari Peter'in da buraya geldiği yazılıdır. Bu olay ile Yasin suresinde Habib-i Neccar kıssasında geçen ilk önce iki elçi gönderdik, daha sonra onları üçüncü bir elçiyle destekledik cümlesi benzerlik göstermektedir.

Bunun yanında Malalas, altıncı yüzyılda Antakya'da yazdığı kitabında M.S. 37 yılında üç havarinin Antakya'da Hz. İsa'nın mesajını anlattıklarında burada bir depremin olduğunu yazmıştır.

Bu depremin olduğu tarihte geçen olay ile Yasin suresinde şehir halkının Allah'ın gönderdiği elçileri yalanlamaları sebebiyle Allah'ın şehir halkına ilahi bir ceza vermesi olayı birbirine benzemektedir.

Sonuç olarak, dünya tarihinde önemli bir yer tutan havarilerin Antakya'da Hristiyanlığı şekillendirmeleri ile Yasin suresinde geçen Habib-i Neccar kıssası paralellik göstermektedir.

² Heribert Busse (2000). Antioch and Its Prophet Habib al-Najjar. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 24: 155-179.

Kaynakça

- Akşit, O. (1985). *Roma İmparatorluğu Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniv. Yay.
- Bakır, A. (2010). "Yakut El-Hamevi'nin Antakya Şehri ile ilgili Naklettiği Bilgilerin Değerlendirilmesi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 7 (1).
- Bihlmeyeri, K. Tuchle (1972). *H., I. ve IV. Yüzyıllarda Hristiyanlık*. (Çev. A. Gürol). İstanbul.
- Burkitt, F. C. (1904). *Early Eastern Christianity; St. Margaret's lectures on the Syriac-Speaking Church*. London: John Murray.
- Busse, H. (2000). *Antioch and Its Prophet Habib al-Najjar. Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 24: 155-179.
- Çelik, M. (1987). *Süryani Kilisesi Tarihi*. I. Cilt İstanbul: Yaylacık Matbaası.
- Corvin, V. (1960). *St. Ignatius and Christianity in Antioch*, Yale Univ. Press.
- Downey, G. (1961). *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arap Conquest*. New Jersey: Princeton Univ. Pres.
- H.J.W. Drijvers (1980). *Cult and Believes at Edessa*, Leiden.
- Eusebius (1965). *The History of the Church from Christ to Constantine* (Translated by G.A. Williamson), London: Penguin Books Ltd.
- İbn Adim (1989). *Bugyetu't-Taleb fî Tarihi Haleb*, (thk. Süheyl Zekkar). I. cilt, Dâru'l-Fikr, Beyrut.
- İslâmoğlu, M. (2011). *Nüzul Sırasına Göre Hayat Kitabı Kur'an Gereğçeli Meal-Tefsir*. İstanbul: Düşün Yay.
- Malalas, J. (1986). *The Chronicle of John Malalas*, (Çev. Elizabeth Jeffreys, Michael Jeffreys and Roger Scott).published by Australian National University. Canberra.
- Renan, E. (1964). *İsa'nın Hayatı* (Çev. Ziya İshan). Ankara: Milliyet Yay..
- Resullerin işleri, 1:9-11, Luka 24, *İncil*, Yeni Yaşam Yay.
- Zetterholm, M. (2005). *The Formation of Christianity in Antioch*. Published by Routledge Ltd. New York.